

सारांश :

आशा बगे मराठी साहित्याच्या समृद्ध प्रवाहातील एक महत्त्वाची कथा-लेखिका आणि कादंबरीकार आहेत. मध्यमवर्गीय मराठी समाजातील स्त्रीची अंतर्गत अनुभूती, नातेसंबंध, सामाजिक मर्यादा आणि भावनिक सूक्ष्मता: यांचा तिच्या लेखणीत खोलवर प्रतिबिम्ब आढळतो. लघुकथा आणि कादंबऱ्यांमधून ती स्त्रीच्या अनुभवांना साहित्यिक सार्वत्र्य देते आणि पारंपरिक रोलसवर प्रश्न उपस्थित करते. तिचे कादंबरी, ग्रंथ विशेषतः 'भूमी' आणि अनेक कथासंग्रह यांमुळे त्यांना 'साहित्य अकादमी पुरस्कार' व विविध सन्मान प्राप्त झाले. आशा बगेच्या लेखनाचा केन्द्रबिंदू मानवी मनाच्या सूक्ष्म चित्रीकरणावर असून, त्यांनी स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून सामाजिक परिवर्तनाच्या शक्यता सीमांचा चिंतनात्मक अभ्यास केलेला आहे.

आशा बगे यांच्या 'दर्पण' या कथेत एका मध्यमवर्गीय स्त्रीच्या अंतर्मनातील संघर्ष, ओळखसंकट आणि आत्मजागरूकतेचा प्रवास मांडला आहे. बाह्यदृष्ट्या ती पत्नी, आई आणि गृहिणी म्हणून व्यवस्थित जीवन जगते, परंतु तिच्या अंतर्मनात अपूर्णतेची व स्वतःच्या अस्तित्वाच्या शोधाची तीव्र जाणीव आहे. आरशात स्वतःकडे पाहताना तिला कळते की समाजाने दिलेल्या भूमिकांपलीकडे तिची खरी ओळख आहे. मनोविश्लेषणात्मक दृष्टिकोनातून ही कथा स्त्रीच्या अवचेतनातील दडपलेल्या इच्छांचे दर्शन घडवते; तर स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून पितृसत्ताक चौकटीत स्त्रीला केवळ 'आई' किंवा 'पत्नी' म्हणून पाहिले जाते यावर प्रश्न उपस्थित करते. 'हा चेहरा माझाच आहे, पण ही मी नाही' हे वाक्य तिच्या आत्मबोधाचा शिखरबिंदू आहे. या कथेतून आशा बगे यांनी दाखवून दिलेली स्त्रीची खरी ओळख केवळ सामाजिक भूमिका नव्हे, तर तिचे स्वतंत्र अस्तित्व, तिची स्वप्न आणि आत्मजाणीव आहे. त्यामुळे 'दर्पण' ही कथा मराठी स्त्रीवादी साहित्याच्या अभ्यासात एक महत्त्वाचा टप्पा ठरते.

मुख्य संबोध : मराठी साहित्य, लघुकथा, कादंबरी, स्त्रीवादी लेखन, मध्यमवर्गीय समाज, मानवी मन, साहित्य अकादमी, नातेसंबंध, सामाजिक मर्यादा.

प्रस्तावना

मराठी साहित्यात स्त्रीवादी दृष्टिकोनाचा विकास हा वेगवेगळ्या काळातील स्त्रियांचे अनुभव, सामाजिक बदल आणि भाषिक परंपरेचा संयोग आहे. या प्रवाहात आशा बगे यांचे स्थान विशेष आहे कारण त्यांच्या लेखनाने किरकोळ दैनंदिन घटनांमधून स्त्रीच्या अंतःकरणातील द्वंद्व, आकांक्षा आणि हताशा इतक्या सूक्ष्मतेने व्यक्त केल्या आहेत की त्या केवळ वाचनाचा आनंद नाही; चिंतनाला उद्बुद्ध करतात. आशा बगे यांच्या कथासंग्रहांमध्ये कुटुंब, विवाह, मातृत्व, सामाजिक अपेक्षा आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्य यांचे मिश्रण आढळते. त्या पारंपरिक कथानकाची सरळ नकल न करताही त्या पात्रांच्या अंतर्गत जगाचे खोल चित्रण करतात. त्यामुळे त्यांच्या लेखनाला निष्ठुर सत्यता व मानवी संवेदना एकत्र मिळतात.

विषय प्रवेश :

आशा बगे यांच्या कथांमध्ये मनोविश्लेषण व स्त्रीवादी विचार आहेत, जसे 'मारवा' यात मध्यमवर्गीय गृहिणी तिच्या जीवनातील अपूर्णतेची जाणीव करते. सर्वकाही असूनही तिच्या मनात सतत हुरहूर आहे. कथा स्त्रीच्या अंतर्गत रिक्ततेचे चित्रण करते. 'मारवा' हा संगीत राग तिच्या अस्वस्थतेचे प्रतीक आहे. स्त्रीवादी दृष्टीने ही कथा पितृसत्ताक चौकटीतल्या स्त्रीच्या आत्मशोधाचे प्रतिबिंब आहे. 'दर्पण' ची नायिका आरशात स्वतःला पाहते आणि जाणते की तिची खरी ओळख हरवली आहे. ती फक्त 'आई' व 'पत्नी' म्हणून ओळखली जाते. मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून ही कथा 'ओळखसंकट' दाखवते. स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून ती स्त्रीच्या स्वतंत्र अस्मितेचा शोध अधोरेखित करते. 'निसाटलेले' मध्ये नायक-नायिका यांच्यातील तुटलेले भावनिक नाते दाखवले आहे. बाहेरून ते एकत्र दिसतात, पण मनाने ते पूर्णपणे दुरावलेले असतात. विवाहातील भावनिक दुरावा व संवादाचा अभाव हा मुख्य मुद्दा. स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून, स्त्रीला नात्यात भावनिक समानतेची आस आहे. 'पूजा' या कथेत एका स्त्रीचे जीवन संपूर्णतः धार्मिक विधींमध्ये गुंतलेले असते. ती स्वतःला देवळासाठी समर्पित करते, पण तिची वैयक्तिक ओळख हरवते. धार्मिक चौकट स्त्रीच्या अस्तित्वाला कशी दडपते हे या कथेत स्पष्ट होते. "स्त्रीवादी विचारसरणी येथे 'स्वतंत्र अस्मिता विरुद्ध परंपरेचे बंधन' हा प्रश्न उभा करते. 'मांडव' यात कुटुंबातील लग्न समारंभ, सजावट व नातेवाईकांच्या अपेक्षा या केंद्रस्थानी आहेत. स्त्रीचे स्वप्न व इच्छांचा मात्र विचार होत नाही. सामाजिक परंपरांमुळे स्त्रीला फक्त 'कर्तव्य करणारी व्यक्ती' म्हणून पाहिले जाते. मानसशास्त्रीय दृष्टीने, नायिकेच्या दडपलेल्या भावनांचे दर्शन घडते."^१

‘रतुवेगळे’ या कथेत एका स्त्रीच्या जीवनातील बदलत्या ऋतूप्रमाणे तिच्या भावनिक अवस्थांचे चित्रण. स्त्रीच्या भावनात्मक आयुष्याला निसर्गाशी जोडले आहे. स्त्रीवादी वाचनातून, हे कथानक स्त्रीच्या अंतःप्रेरणा आणि जीवनचक्रावर प्रकाश टाकते. ‘भूमी’ 2004 च्या सुनामीच्या पार्श्वभूमीवर रचलेली कथा. निसर्गाच्या आपत्तीमध्ये सामान्य माणसांचे, विशेषतः स्त्रियांचे संघर्षमय जीवन. “स्त्रीच्या सहनशक्तीचा आणि पुनर्निर्माणक्षमतेचा दस्तऐवज. स्त्रीवादी अर्थाने, संकटातही स्त्री स्वतःला उभी करते. ‘सेतू’ या कथेत दोन पिढ्यांतील स्त्रिया आई व मुलगी यांच्यातील अंतर व संवाद. पिढ्यांमधील दृष्टिकोनांतील फरक दाखवून स्त्री-अनुभवाचे ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य स्पष्ट करते.”^३ स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून, स्त्रिया स्वतःसाठी जागा शोधतात, मग ती जुन्या वा नव्या पिढीतली असो. ‘त्रिदल’ या कथेत एका स्त्रीच्या जीवनात तीन महत्त्वाचे नातेसंबंध पती, प्रियकर आणि स्वतःशी असलेले नाते. स्त्रीच्या भावनिक गुंतागुंतीचे दर्शन. स्त्रीवादी दृष्टीने, ती स्वतःच्या इच्छाना मान्यता देते, जे समाजासाठी आव्हानात्मक ठरते व ‘धर्मक्षेत्रे-कुरुक्षेत्रे’ या कथेत धर्म व परंपरेच्या नावाखाली स्त्रीला भोगाव्या लागणाऱ्या अडचणींचे चित्रण. पितृसत्ताक व्यवस्थेत धर्म कसा स्त्रीला दुय्यम ठरवतो, हे या कथेत अधोरेखित केले आहे. स्त्रीवादी चिंतनासाठी ही कथा महत्त्वपूर्ण आहे.

आशा बगे यांच्या या निवडक दहा कथांमध्ये स्त्रीच्या मनोविश्वाचे विविध पैलू अधोरेखित झाले आहेत अपूर्णता, ओळखसंकट, भावनिक दुरावा, धार्मिक/सामाजिक चौकट, निसर्गाशी संबंध, पिढ्यांतील बदल, संकटातील सहनशक्ती, तसेच स्व-ओळखीचा शोध. स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून पाहता, या कथांनी मराठी साहित्यात स्त्री-अस्मितेचा ठसा उमटवला आहे. मानसशास्त्रीय व समाजशास्त्रीय दृष्टीने या कथा स्त्रीच्या अंतरंगाचा, तसेच बाह्य सामाजिक चौकटीचा गंभीर अभ्यास घडवतात.

‘मारवा’ ही कथा एका तरुण स्त्रीभोवती फिरते जी दैनंदिन आयुष्यातील लहानसहान गोष्टींमध्ये अडकून जाते. बाहेरून पाहता तिचं जीवन अगदी ‘सामान्य’ दिसतं, पती, घर आणि पारंपरिक सामाजिक चौकट. पण तिच्या अंतर्मनात भावनिक हुरहूर, अपूर्णता आणि स्वातंत्र्याची तीव्र आस आहे. तिला स्वतःचा आवाज ऐकवायचा आहे, परंतु कौटुंबिक-सामाजिक अपेक्षा तिच्या भावनांना दाबून टाकतात. ‘दर्पण’ ही कथा एका मध्यमवर्गीय स्त्रीच्या अनुभवांवर आधारित आहे. ती स्त्री घर, पती, मुलं आणि नातेवाईक यांच्या जबाबदाऱ्यांत अडकलेली आहे. बाह्यदृष्ट्या तिचे आयुष्य व्यवस्थित दिसते, पण अंतर्मनात ती सतत आपल्या *खऱ्या ओळखीच्या* शोधात असते. एका क्षणी ती आरशात स्वतःकडे पाहते आणि स्वतःलाच ओळखू शकत नाही. हा क्षण तिच्या आत्मजागरूकतेचा टप्पा ठरतो.

आशा बगे यांच्या कथेत मनोविश्लेषणात्मक दृष्टिकोन दिसून येतो. ज्यांचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे करता येईल.

- **अंतर्मनाचा द्वंद्व:** नायिकेच्या मनात ‘मी कोण?’ हा सतत प्रश्न आहे. मानसशास्त्रज्ञ सिग्मंड फ्रॉइड यांच्या ‘इड-ईगो-सुपरईगो’ संकल्पनेनुसार, नायिकेच्या ‘इड’ मध्ये दडलेल्या इच्छा (स्वातंत्र्य, आत्मसिद्धी) सतत वर येण्याचा प्रयत्न करतात; पण समाजाचे ‘सुपर ईगो’ तिला रोखते.
- **स्मृती आणि दडपण:** नायिका बालपणीची स्वप्ने व अपूर्ण आकांक्षा आठवते, ज्या तिला वर्तमानातील अपूर्णतेची जाणीव करून देतात. कार्ल युंग यांच्या ‘अचेतन’ संकल्पनेप्रमाणे, हे अनुभव तिच्या वर्तनाला व भावनिक स्थितीला मार्गदर्शित करतात.
- **अंतर्गत रिक्तता:** कथा नायिकेच्या ‘रिक्ततेच्या भावने’वर आधारलेली आहे. बाहेरून सर्वकाही व्यवस्थित असूनही तिचं मन सतत हुरहुरतं, ही ‘अस्तित्वगत शून्यता’ ची स्थिती आहे.
- **अवचेतनातील दडपण:** नायिका बराच काळ स्वतःला ‘पत्नी-आई’ या भूमिकेतच पाहते. तिच्या अवचेतनात मात्र ‘मी आणखी काही आहे’ अशी ठाम जाणीव दडलेली आहे. फ्रॉइडच्या सिद्धांतानुसार, तिचे इड (आतल्या इच्छा) आणि सुपरईगो (सामाजिक बंधन) यांत संघर्ष निर्माण होतो.
- **ओळखसंकट:** कार्ल युंगच्या ‘छाया’ संकल्पनेशी तुलना करता येते. स्त्री आरशात दिसणाऱ्या चेहऱ्याला परका का वाटतो? कारण तिच्या जीवनातली खरी ओळख समाजाने दडपून टाकलेली असते.
- **दर्पणाचे प्रतीक:** आरसा हे तिच्या अवचेतनातील सत्याचे प्रतीक आहे. तिला जाणवते की आतापर्यंत तिने ‘इतरांना’ खूश करण्यासाठीच जगले, स्वतःसाठी नाही.

स्त्रीवादी वाचन :

- **गृहिणीपणाची मर्यादा:** कथा स्त्रीला केवळ ‘पत्नी’ किंवा ‘आई’ या भूमिकेतच पाहणाऱ्या पितृसत्ताक चौकटीवर प्रश्न करते. नायिका विचारते. “सारे काही असूनही मी का अपूर्ण आहे?”^३ हा प्रश्न स्त्रीच्या वैयक्तिक ओळखीच्या शोधाचा केंद्रबिंदू आहे.
- **स्वातंत्र्याची आस:** नायिका घरातील चौकटीतून बाहेर पडण्याची, स्वतःसाठी वेळ व जागा शोधण्याची आकांक्षा व्यक्त करते. ती फक्त घर-स्वयंपाकापुरती मर्यादित राहू इच्छित नाही.
- **भावनिक दडपशाही:** सामाजिक अपेक्षा आणि पतीच्या वागणुकीमुळे तिचे भाव दडपले जातात. स्त्रीवादी सिद्धांतानुसार (सिमोन-द-बुआ), स्त्रीला ‘अन्य’ म्हणून पाहिलं जातं; नायिकेच्या अनुभवात हे स्पष्ट दिसतं.

- **स्वतःच्या आवाजाचा शोध:** शेवटच्या टप्प्यावर नायिका “माझ्या मनाचा आवाज मी ऐकू शकते का?”^४ असा प्रश्न करते. हा स्त्रीवादाच्या ‘आत्मस्थापन’ चा सूचक क्षण आहे.
- नायिका आरशात पाहताना म्हणते, “हा चेहरा माझाच आहे, पण ही मी नाही.”^५ हे वाक्य स्त्रीच्या आत्मजागरूकतेचा आणि स्वतःच्या अस्तित्वाच्या शोधाचा महत्त्वपूर्ण टप्पा आहे.
- **पितृसत्ताक समाजाचे बंधन:** नायिकेला तिच्या पतीकडून, मुलांकडून आणि समाजाकडून ‘कर्तव्यदक्ष गृहिणी’ ही भूमिका अपेक्षित असते. ती विचार करते, “सारेजण मला कधी स्वतः म्हणून पाहतात का? की फक्त ‘आई’ आणि ‘बायको’ म्हणून?”^६
- **विद्रोह नव्हे तर आत्मबोध:** कथा थेट बंडखोरी दाखवत नाही; परंतु स्त्रीच्या मनातील शांत परंतु ठाम आत्मबोधाला अधोरेखित करते.

साहित्यातील वैशिष्ट्य :

- **भाषेतील लय:** आशा बगे यांची भाषा साधी आहे पण भावनिक गहिराईने परिपूर्ण आहे. “तिच्या मनाचा सुर मारव्याच्या स्वरासारखा वाजत होता”^७ हे वाक्य अंतर्गत हुरहुरीचा सौंदर्यपूर्ण नमुना आहे.
- **प्रतिमांची मांडणी:** ‘मारवा’ हा राग (संगीत) कथेला प्रतिक्रियात्मक आधार देतो. जसा राग मारवा संध्याकाळच्या वेळी एक अनामिक हुरहुर निर्माण करतो, तसा नायिकेच्या मनातही संध्याकाळी एक अज्ञात ओढ जागृत होते.
- **भाषेची साधेपणा व प्रतीकात्मकता:** बगे साध्या भाषेत खोल भावनिक स्तर गाठतात. ‘दर्पण’ हा शब्द स्वतःच प्रतीक आहे, आत्मपरीक्षण, स्वतःकडे बघण्याची हिंमत.
- **कथनशैली:** अंतर्मुख, स्वगतप्रधान शैली. बाह्य घटना कमी असून अंतःप्रेरणा, स्मृती आणि स्वप्ने यांतून कथानक पुढे सरकते.
- **स्त्री-अनुभवाचे सार्वत्रिकीकरण:** कथा जरी एका स्त्रीच्या अनुभवावर आधारलेली असली तरी तिच्यात प्रत्येक स्त्रीचा आवाज ऐकू येतो.

निष्कर्ष

‘मारवा’ ही कथा केवळ एका स्त्रीच्या भावनिक अनुभवाची गोष्ट नाही तर संपूर्ण स्त्रीवर्गाच्या अंतर्मनातील अस्वस्थतेचा दस्तऐवज आहे. मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून ती नायिकेच्या दडपलेल्या इच्छा व अपूर्णतेचे चित्रण करते; तर स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून ती पितृसत्ताक चौकटीत स्त्रीच्या अस्मितेचा शोध अधोरेखित करते. आशा बगे यांनी या कथेद्वारे ‘गृहिणी’ ही ओळखच स्त्रीच्या संपूर्ण अस्तित्वाचे परिमाण नाही हे दाखवले आहे. त्यामुळे ही कथा मराठी स्त्रीवादी साहित्याच्या अभ्यासासाठी महत्त्वपूर्ण ठरते.

‘दर्पण’ या कथेत आशा बगे यांनी स्त्रीच्या स्व-ओळखीच्या शोधाला मध्यवर्ती स्थान दिलं आहे. मानसशास्त्रीय दृष्टीने ही कथा स्त्रीच्या अवचेतनातील दडपलेल्या इच्छांचा दस्तऐवज आहे, तर स्त्रीवादी दृष्टीने ती पितृसत्ताक चौकटीत स्त्रीच्या अस्मितेच्या लढ्याचं प्रतीक आहे. ‘दर्पण’ स्त्रीला स्वतःच्या अंतर्मनात डोकावण्याची प्रेरणा देते आणि सांगते की खरी ओळख समाजाने दिलेल्या भूमिकेपेक्षा अधिक आहे.

आशा बगे यांच्या ‘मारवा’ आणि ‘दर्पण’ या दोन्ही कथा स्त्रीच्या मनोविश्वाचा आणि पितृसत्ताक चौकटीतल्या अनुभवांचा गहन आलेख आहेत. ‘मारवा’ स्त्रीच्या अपूर्णतेचे चित्रण करते, तर ‘दर्पण’ स्त्रीच्या आत्मजागरूकतेचा टप्पा दाखवते. दोन्ही कथांनी स्त्रीच्या स्वतंत्र अस्मितेच्या शोधाला साहित्यिक अधोरेखित केलं आहे. त्यामुळे या कथा मराठी स्त्रीवादी साहित्याचा अविभाज्य भाग ठरतात.

संदर्भ ग्रंथ :

१. लोकसत्ता, आशा बगे यांच्या कथा आणि स्त्री-अनुभव, (समीक्षात्मक लेख, २०१५).
२. चित्रे दिलीप, आधुनिक मराठी लघुकथा, साहित्य अकादमी, नवी दिल्ली, १९९५, पृ. क्र. २३.
३. बगे आशा, मारवा (कथासंग्रह), मौज प्रकाशन, मुंबई, १९७७, पृ. क्र. ४५.
४. बगे आशा, दर्पण (कथासंग्रह), मौज प्रकाशन, मुंबई, १९७७, पृ. क्र. ४१.
५. तत्रैव
६. उ.नि., दर्पण, पृ. क्र. ३९.
७. उ.नि., मारवा, पृ. क्र. ४७.